

ver til: tre-i-en! Treenigheden bevidner, at “[d]er er en i mig, der er mere mig selv end mig selv” (327). Foreningen, der er er mere mig end min splittede ånd, er viljen forvandlet til et liv i kærlighed, og hvilken kærlighed er større end at kunne sige “Jeg vil, at du er – *Amo: Volo ut sis*” (333).

Således vender den til kærlighed transformerede vilje sig mod fremtiden i håbet om en ny og vedvarende begyndelse og ikke blot, som hos grækerne, en evig cyklisk gentagelse af fortiden. Arendts prioritering af viljen blandt åndsevnerne åbner op for en afsluttende kritik af Augustin som hængende fast i idéen om menneskene som dødelige væsener. Kritikken er også en kritik af Martin Heidegger, og hans bestemmelse af *Dasein* som en *Sein-zum-Tode*. Som skabt af den skabende Gud er hvert enkelt menneske i kraft af sin fødsel skabt til en ny begyndelse. Det er menneskets fødthed og ikke dets dødelighed, der definerer mennesket. Dets fødthed giver menneskene mulighed for med frihedens spontanitet at afbryde et igangværende hændelsesforløb og initiere en ny række i tiden. Menneskene er med andre ord hverken bundet af fortiden eller tynget af en dødsbevidsthed, men skabt til i kærlighed at handle således, at du stadig kan være til!

Med *Åndens liv* har en af det 20. århundredes store tænkere skrevet et af de allervigtigste værker, og heldigvis foreligger dette nu i en særdeles fornem oversættelse af Joachim Wrang. Roses bør også den grundige korrektur, og Hans Jørgen Schanz’ læsevenlige introduktion, der kompetent indfører nye læsere i Arendts tænkning. Nye læser af Arendt kan med stor fordel begynde her. Og lad det være sagt en gang for alle: Selvom Arendt var jøde og ikke i direkte forstand så sig selv som kristen tænkning, må *Åndens liv* være et *sine qua non* for den teologiske refleksion i dag.

Niels Mattsson Johansen

Carmen Angela Cvetkovic & Peter Gemeinhardt (red.)

Episcopal Networks in Late Antiquity. Connections and Communication across Boundaries. Arbeiten zur Kirchengeschichte, 137. Berlin/Boston: de Gruyter. 2019. 365 s. € 99,95.

Denne bog indikerer, at kristendommen i oldkirken i et vist omfang blev spredt og i høj grad formet i kraft af netværk mellem biskopper indbyrdes og mellem biskopper og folk med magt uden for kirkerne. Bogens indledning bringer en kort forskningsoversigt som baggrund for 14 case-studier, der arbejder med en bred vifte af emner, geografiske områder og tidlige afgrænsninger foruden med meget forskellige former for kilder, oftest dog breve. Studierne blev første gang fremlagt på en konference i Göttingen i 2016. Bogen har ikke en konklusion (og desværre heller ikke noget kort over de mange nævnte lokaliteter), men sluttes med grundige indekser over kildetekster med forfattere, oldkirkelige lokaliteter samt moderne forfatte-

re. Man er ikke på vej mod færdige resultater, men mod nye veje i senantik-forskningen.

Modellen med bisper, præster, lægfolk, gudstjenestefejringer og kirkebygninger bredte sig hurtigt i oldkirken, men det er kun toppen af isbjerget, for kirken og biskopperne var og blev i stigende tempo integreret i lokale og regionale netværk, herunder med Romerriget og efter 476 med de "barbariske kongedømmer" i Vestkirkens område. Biskopperne kunne fx rejse til synoder etc. på samme vilkår som imperiale embedsfolk. Men hvordan blev man valgt og måske senere afsat som biskop, og hvordan udvikledes magtstrukturerne? I indledningen vedgår redaktørerne, at senantik-historikerne har været for sendrægtige med at forsøge sig med de netværksteorier, som i årtier har været fremtrædende i samfunds- og naturvidenskaberne. Et pionerarbejde på området foreligger i form af Elisabeth A. Clarks bidrag fra 1992, hvor der argumenteres for, at Origenes' teologi tabte efter hans død, mere pga. af for dårligt netværk end pga. for dårlig teologi. Et nyt projekt "Migration of Faith: Clerical Exile in Late Antiquity" vil forsøge sig med "big data" ved at plote alle dokumenterbare oldkirkelige exil-gejstlige og deres relationer ind i et datasæt, for at afdække netværkenes betydning i senantikken ad kvantitativ vej, akkurat som denne anmelder er blevet udsat for det i bogen *Den praktiske teologi i Danmark 1973-2018*.

De 14 bidrag i *Episcopal Networks* anvender snart sagt lige så mange forskellige tilgange til projekterne. De to første bidrag ser på netværk i form af familiebånd, som ofte indebar, hvad vi i dag kalder korrupsion. Tendensen synes dog at have været, at direkte overdragelse af bispesæder til egne børn ikke fungerede i mere end to generationer. Andre emner inden for bogens første del om "bånd, som binder", er betydningen af venskaber, mentorskab, åndelig vejledning, gæstevenskab og forretningsmæssige forbindelser. David Qwynn fra London søger forklaringen på, hvordan Athanasius kunne styrke både sig selv og sit yderst formative bispesæde (328-373) i Alexandria, selv om han havde mange rivaler og blev fordrevet fra byen fem gange i sin bispetid. Qwynn peger på Athanasius' påskebreve til menighederne i Egypten, som fastholdt hans episkopale autoritet i kraft af teologisk klarhed, ikke mindst vedrørende kanondannelsen.

Bogens anden del bringer studier i "kontekstbundne biskoppelige netværk". Det skisma, som valget i 498 af Laurentius som pave, afstedkom, belyses gennem et omfattende brevbåret netværk, som diakonen Ennodius var involveret i. Lignende netværk omkring biskoppelige konflikter i Spanien og mellem biskopper og kejsere belyses i to efterfølgende studier. Den danske bidragyder, Jakob Engberg, der er lektor i kirkehistorie i Aarhus, søger at opklare historien om tre afrikanske søskende fra Cyprians Carthago, der ligesom 65 andre afrikanske kristne måtte gå i eksil i Rom under den decianske forfølgelse år 250. Det efterfølgende indlæg argumenterer for, at et stift i oldkirken hverken svarede til senere tiders geografiske stifter eller til Romerrigets administrative enheder. Endelig er der et oplysende bidrag

om organiseringen af missionsarbejdet i Østkirken blandt goterne og nubi-erne. Her spillede de biskoppelige initiativer og netværk en betydelig rolle, modsat hvad tilfældet var i vestkirken, hvor missionen som en slags tvangskristninger primært blev styret af kejseren i det konstantinske Romerriges velmagtsdage.

Der er tale om detaljerede og derfor ofte ganske komplicerede studier. Bogens 15 forfattere kommer fra næsten lige så mange vestlige universiteter. Det er måske sigende, at de to redaktører er de eneste af forfatterne, der er uddannede i teologi. Alle fremhæver, at kildesituationen er vanskelig, når man bevæger sig uden for de relativt velkendte kilder til de store oldkirkelige teologers forfatterskaber. Augustin korresponderede fx med 29 biskopper, men fra de 14 kender vi ikke til deres korrespondance videre ud. Augustin havde et stærkt kommunikativt gen, han var også til tider en effektiv 'networker', men en edderkop i et magtspin var han ikke. På det punkt blev han overgået af andre.

Protestanter holder sig til skriften alene og forsøger den katolske lære om betydningen af biskoppernes apostolske succession. Men hvem sørgede for, at der blev etableret en bibelsk kanon i den lange proces frem mod kirkemødet i Hippo 393? Det gjorde hele rækken af oldkirkelige biskopper fra Irenæus til Athanasius. De argumenterede bl.a. med den apostolske tradition, sådan som den var fastholdt af en historisk række af biskopper. Bag om biskopperne og deres netværk, horisontalt som vertikalt, kommer vi ikke.

Det er en fascinerende tanke, at vi måske en dag kan få et lige så kontekstualiseret billede af oldkirkens teologihistorie, som vi er ved at have af reformationens.

Hans Raun Iversen

Eleonore Stump

Atonement. Oxford Studies in Analytic Theology. Oxford: Oxford University Press 2018. 538 s. £ 60.

Fænomenet skam er blevet et mere centralt tema i teologien. Flere sjælesorgsteologer går ad nye teologiske og terapeutiske veje, fordi de erfarer fra egen praksis, at konfidenterne skammer sig snarere end at føle skyld. En mere systematisk teologisk besindelse på skammen er sjældnen, men den kan nu findes hos Eleonore Stump, der er professor i filosofi ved det jesuittiske Saint Louis University i Missouri. Ambitionen med hendes seneste bog *Atonement* er at vise, hvordan Jesus liv, død og opstandelse ikke bare løser problemet med menneskets skyld, men også med dets skam.

Stilen i bogen er hverken religionsfilosofi eller dogmatik, som vi kender disse discipliner fra dansk tradition. Stump definerer selv metoden som "filosofisk teologi," altså teologi, der benytter filosofiske metoder, her specifikt de analytiske, til at gennemtrænge dogmatiske problemer (3). Stump skriver